

GLOS Y, KOMENTARZE,
OBJAŚNIENIA ETC.,
CZYLI O POZAKORANICZNYCH
DOPISKACH W RĘKOPIŚMIENNYCH
TEFSIRACH MUZUŁMANÓW
WIELKIEGO KSIĘSTWA
LITEWSKIEGO ⊙ *Czesław Łapicz*

Rękopisy muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej – WKL) zwane *tefsirami* (w wariantach fonetycznych: *tafsir*, *tapsir*, *tefsier*, *tepsir*,) należą do najrzadszych i najcenniejszych zabytków religijnych Tatarów litewsko-polskich (dalej – Tlp.). W tradycyjnych krajach islamu *tefsiry* zawierały komentarze wyjaśniające treść świętej Księgi, czyli po prostu objaśniały, wykladały oraz interpretowały Koran. Natomiast rękopiśmienne *tefsiry* funkcjonujące w tradycji i kulturze muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego zawierają – obok arabskiego oryginału - zróżnicowane w czasie i przestrzeni odpisy (kopie) pierwszego, zapewne już XVI - wiecznego, przekładu świętej Księgi islamu na język słowiański; można twierdzić, że był nim język polski w odmianie północnokresowej, a więc z licznymi białorusenizmami.¹ Zawartemu w *tefsirach* arabskiemu oryginałowi Księgi oraz wiernemu jej przekładowi na język polski (i/lub białoruski) towarzyszyły liczne dopiski (głosy, komentarze, wyjaśnienia, dopełnienia, etc.), czynione w różnych celach i w różnych formach: od interpretacji strukturalno-formalnych, aż do objaśnień ukrytych w Koranie treści mistycznych, alegorycznych i symbolicznych; sama zresztą słowiańska warstwa treściowa *Koranu* w intencji autora przekładu i późniejszych kopistów była jedynie właściwym dla *tefsirów* ‘wyjaśnieniem’ lub ‘wytłumaczeniem’ arabskiego oryginału w zrozumiałym dla użytkowników języku; prawdziwy Koran mógł wszak istnieć wyłącznie w języku arabskim.

Wszelkie dopiski pozakoraniczne w *tefsirach* muzułmanów litewsko-polskich można najogólniej podzielić na dwa podstawowe typy:

1. zewnątrztekstowe

2. wewnątrztekstowe

¹ Tak sądzą m. in. *Jankowski, Łapicz* – autorzy pracy *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*. Warszawa, 2000, którzy piszą m. in.: Wielu badaczy stawia pytanie o pierwotny słowiański język przekładu tekstów orientalnych. Wydaje się, że w znacznej mierze zależało to od samych tekstów. Koran, najważniejsza święta księga islamu, została przełożona na język polski jako bardziej prestiżowy. Poza tym Tatarzy mieli znakomite wzory w postaci polskiej literatury przekładowej (s. 17); Inaczej sądził *Antonowicz A. K.*, który w publikacji *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*. Вильнюс, 1968, s. 22–25, skłaniał się ku tezie, że najpierw powstały przekłady na język białoruski, które następnie stopniowo polonizowano.

1. DOPISKI ZEWNĄTRZTEKSTOWE

– przede wszystkim porządkowały obszerne rękopisy od strony technicznej oraz uzupełniały je o pożądane przez użytkowników dodatki niezwiązane bezpośrednio z tekstem Koranu. Wśród nich można wyróżnić dopiski **porządkujące**, **uzupełniające** oraz **kronikarsko-rodzinne**, w tym także **autorskie**, **donacyjne** oraz **właścicielskie**.

1.1. Do **zapisków porządkujących** zaliczam przede wszystkim numerację *dżuz* (tzn. ‘części Koranu’), sur i ajatów, spis treści, foliację, datowanie kopii itp. Dopiski te mają charakter indywidualny i często wtórny, późniejszy, w stosunku do tekstu zasadniczego; ich ilość i jakość w różnych rękopisach jest zmienna. Występują one – co oczywiste – poza tekstem głównym *tefsiru*, a autorami przynajmniej części z nich są nie tylko kopiści, ale także późniejsi czytelnicy, a nawet badacze tych rękopisów. We wczesnych rękopisach *tefsirów* wyodrębniano wprawdzie graficznie konkretne sury, podając ich tytuły, jednak nie wskazywano numeru porządkowego i nie segmentowano ich zawartości na poszczególne – numerowane lub inaczej wyróżniane (np. poprzez odpowiednią punktację, zdobnictwo etc.) – ajaty; na początku sur wymieniano jedynie ogólną liczbę ajatów tworzących daną surę. Tak jest w rękopisach TL oraz TW, ale już w TMW kopista lub późniejszy użytkownik wprowadził na górnym marginesie stron numerację sur i przybliżoną numerację ajatów. Natomiast na bocznych marginesach *tefsirów* umieszczane są arabskie liczby wskazujące na kolejne *dżuzy*, czyli części Koranu.

1.2. **Dopiski uzupełniające** – stanowią je teksty modlitw, zwłaszcza tych, których odmawianie jest zalecane przed przystąpieniem do czytania Koranu oraz po zakończeniu tej czynności, instrukcje modlitewne, których celem jest wyjaśnienie, kiedy i jak należy odmawiać Koran, intencje modlitewne (czyli *nijety*), a także spisy proroków oraz osób, za które trzeba się modlić, kalendaria w postaci tablic, etc. Dopiski te nie mają bezpośredniego związku z zawartością Koranu i nie występują w oryginalnym Koranie arabskim; w *tefsirach* Tatarów litewsko-polskich są one jednak ważnym i pożądanym przez muzułmanów uzupełnieniem koranicznego tekstu, nadają świętej Księdze walor praktycznej użyteczności religijnej. Wydaje się, że tego typu uzupełniające dodatki są wynikiem inwencji oraz kompetencji kopisty konkretnego egzemplarza *tefsiru*; zwykle umieszczane są one na początku oraz na końcu tekstu zasadniczego.

Zapiski **porządkujące** oraz **uzupełniające** były sporządzane w językach arabskim, polskim oraz białoruskim, a nawet w rosyjskim, (wtedy pisano je alfabetem cyrylickim). Na przykład w *tefsirze* z 1890 r. dopiski takie dotyczą instrukcji modlitewnych: „to jest którego meşenca takogo maş pec kur’an [...]; oto jest rejestr do tego na dvazeće jeden kur’an po požondkū [...]”. Na karcie 474b TW dopisek

arabski (bez znaków wokalizacyjnych) zawiera rok ukończenia kopii według kalendarza chrześcijańskiego (1788) oraz imię i nazwisko kopisty: Ali Bucitko, syn (ibn) Bohdana. Wszystkie te zapiski, które umownie nazywam *porządkującymi* oraz *uzupełniającymi*, mają charakter nie tyle merytoryczny, ile praktyczno-techniczny².

1.3. Zapiski kronikarsko-rodzinne, autorskie, donacyjne oraz właścicielskie. W tatarskich manuskryptach, w tym także w rękopiśmiennych Koranach, można również spotkać liczne zapiski i notatki sporządzane odręcznie zarówno alfabetem arabskim, jak i łacinką, a nawet grażdanką, które w żaden sposób nie są związane z zawartością merytoryczną ksiąg. Są wśród nich klasyczne kolofony, np. kopista tefsiru z 1890 r. (TMW) zamieścił na s. 1183 sporządzonego przez siebie egzemplarza zapis: „1890 года Ноября 4 дня окончилъ писать сей тафсиръ – которий писалем презъ 5ть месяцевъ въ Дуниловичахъ для Адама Мегметова Мейшпутовича по его желанію писалъ А. В. Йозефовъ 3го раббилъ ахира окончилъ совсем 3го дня – 1890 года”³. W *tefsirze* z Petersburga⁴ zapis sporządzony cyrylicą w języku rosyjskim głosi, że „сей тапсир принадлежит Буцутку Магмету Мацвею [...] писал тапсир Богдан Буцютко” itp.

Wśród tego typu dopisków wyróżnia się zapis donacyjny zamieszczony we wstępie do *tefsiru* ze Słonimia, który przytoczył S. Kryczyński w swej monografii „Tatarzy polscy”⁵. Według tego autora znaczne koszty skopiowania takiej księgi pokrywała nawet cała gmina muzułmańska, a potwierdzenie takich transakcji znajdujemy czasami bezpośrednio na kartach rękopisów, razem z wykazem donatorów oraz imieniem i nazwiskiem kopisty.

W innej księdze (typu *chamaif*) znajduje się odręczna, polsko-rosyjska notatka o zamówieniu słońca: „1887 года Августа 6 д[ня] било зачмене рано мней как квадранц”. Zapis ten skonsultowałem od strony prawdopodobieństwa tego zjawiska astronomicznego we wskazanym w notatce miejscu i czasie, a tym samym i wiarygodności samej notatki, z prof. Andrzejem Woszczykiem, astronomem z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

² Ciekawe, że podobne pozakoraniczne dodatki znalazły się także w pierwszym polskim drukowanym przekładzie Koranu z 1858 r., przypisywanym Janowi Murzie Tarak Buczackiemu. Wprowadza je tytuł: Nabożeństwo mahometańskie czyli islamskie, to jest zbiór modlitw codziennych i świątecznych. Dla użytku prawowiernych wyznawców wiary islamskiej obrządku sunnietckiego, przygotował Władysław Kościuszko (s. 581). Nie można wykluczyć, że w tym wypadku autor w jakimś sensie wzorował się na strukturze i zawartości treściowej rękopiśmiennych *tefsirów* muzułmanów litewsko-polskich. W późniejszych polskich przekładach *Koranu* tego typu dodatki już nie występują.

³ Сут. за: Мишкинине Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс, 2005, с. 32.

⁴ Antonowicz A. K. sygnuje ten tefsir sygnaturą ЛУ-867 (Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом..., с. 97–101).

⁵ Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski. T. III, Warszawa, 1938, s. 223.

nika w Toruniu. Według dostarczonej mi informacji – „w Wilnie w roku 1887 było całkowite zaćmienie Słońca w dniu 19 sierpnia (piątek) w/g kalendarza gregoriańskiego [...]. Było to zaćmienie całkowite i jego „środek” przypaść na godz. 5.10 czasu środkowo-europejskiego. Najciekawsza faza całkowita zaćmienia trwa zaledwie parę do kilku minut (2–7 minut). Całość zjawiska trwała od 4h. 28m. do 6h. 07m.”

Potwierdzona przez astronoma data „wileńskiego zaćmienia” słońca: 19 sierpnia 1887 r. według kalendarza gregoriańskiego, odpowiada dacie „6 Abrycta” w kalendarzu juliańskim, a to przecież ten kalendarz obowiązywał w ówczesnym imperium rosyjskim, którego częścią w okresie zaborów było Wilno; zatem i data zaćmienia w notatce została utrwalona według kalendarza juliańskiego, a cały zapis precyzyjnie oddaje fakty.

Podobnych zapisków w manuskryptach muzułmanów jest wiele, niekiedy obejmują one wręcz całe życiorysy rodzinne. Wszystkie one są jednostkowe, niepowtarzalne i późniejsze w stosunku do czasu powstania samych rękopisów⁶.

2. DOPISKI WEWNĄTRZTEKSTOWE

Dotyczą bądź bezpośrednio, bądź tylko pośrednio, tekstu i treści koranicznych. Znajdują się one przede wszystkim na marginesach kart, ale są także wplatane w tekst przekładu. Z porównania kilku rękopiśmiennych wariantów tekstowych wynika, że te same pozakoraniczne dodatki mogą być inaczej umiejscowione w różnych kopiach; oto np. w TL występuje wpleciona w tekst przekładu (sura IV, ajat 1.) fraza „*to jest adama*” w kontekście: „I luże, bujće še Boga vašego, kturij stvoril vas z duxa jednego, to jest Adama, i stvoril s tegoż ćala i duxa żona jemu, Xave”. W tym rękopisie jest to oczywisty pozakoraniczny wtřet objaśniający, wprowadzony standardowym zwrotem *to jest*. Natomiast w TW niemal identyczny dopisek objaśniający został wyniesiony na margines rękopisu: „*xeva bo jest i dux i dūša i calo to jest Adama*”; analogiczny dopisek znajduje się również na marginesie tekstu zasadniczego w rękopisie TMW: „*bo dūša jest dūx i duša i calo jest Adama peršego človeka*”.

Dopiski te są trudne do identyfikacji, wymagają bowiem precyzyjnego odczytania i porównania najlepiej kilku rękopiśmiennych *tefsirów*, a także odniesienia ich do arabskiego oryginału oraz do późniejszych polskich lub innojęzycznych

⁶ Dodajmy, że zwyczaj czynienia okazjonalnych zapisków, bardziej i mniej ważnych notatek w modlitewnikach, książeczkach do nabożeństwa, śpiewnikach itp. praktykowali nie tylko muzułmanie litewsko-polscy, ale także chrześcijanie; wiązało się to zapewne głównie z tym, że w większości domów tylko takie „materiały piśmiennicze” były dostępne w każdej chwili i przede wszystkim takie właśnie „nośniki” treści głównie religijnych, ale także osobistych, przechowywano pieczołowicie, bez narażania ich na ryzyko zniszczenia lub utraty.

przekładów. Dopiski wplecione w tekst przekładu często są poprzedzane wyróżnikiem formalnym w postaci zwrotu *to jest*.

Wewnętrzną strukturę formalno-językową *tefsirów* Tatarów litewsko-polskich można przedstawić graficznie za pomocą następującego schematu:

A	Kanoniczny, wewnętrznie jednolity i czasowo niezmienny, oryginalny arabski tekst Koranu (poziomy układ wersów)
A	← ← ← ← ← ← ← ←
B	≡ ↙ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘
A	← ← ← ← ← ← ← ← ≡
B	↗ ↘ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘ ↙ ↘ ≡
B	Wewnętrznie zróżnicowana, zmienna w czasie i przestrzeni, warstwa słowiańskiego (język polski i białoruski) przekładu (interlinearne wersy ukośne)

||←=====< kierunek biegu (czytania) tekstu ←=====<||

Na schemacie przedstawiono graficznie model wierszy (wersów, wersetów) typowych dla *tefsirów* Tłp. oraz ich strukturę; z jednej strony schemat odzwierciedla symbolicznie wzajemne relacje arabskiego oryginału oraz słowiańskiego przekładu, w tym również (ewentualnego) komentarza autora lub kopisty, z drugiej natomiast – ilustruje wewnętrzną dyferencjację słowiańskiej językowej warstwy przekładowej. Linie na prawym i lewym marginesie symbolizują *dopiski*, *glosy*, *komentarze* etc. pojawiające się właśnie poza zasadniczym tekstem koranicznym, lecz z tym tekstem w różnym stopniu związane.

Wśród najbardziej typowych dopisków wewnętrznotekstowych można wyróżnić **interpretacyjne**, **objaśniające** oraz **nawiązujące**. Granica między tymi rodzajami dopisków nie zawsze jest ostra i jednoznaczna, często bowiem objaśniając lub interpretując jakieś fakty, zarazem nawiązują one zwłaszcza do wątków biblijnych, ale także do realiów życia muzułmanów w WKŁ. Ponadto część dopisków ma charakter **korygujący**; te dopiski dopełniają i korygują zauważone błędy kopistów, luki i ominięcia tekstowe itp.; dopiski korygujące dotyczą zarówno warstwy językowej oryginalnej, arabskiej, jak i przekładowej, słowiańskiej. Ze względów czasowych bliżej omówię tylko dwa typy dopisków: interpretacyjne oraz objaśniające.

2.1. Tekstowe dodatki **interpretacyjne** to najciekawsza i najważniejsza merytorycznie warstwa treściowa przekładu słowiańskiego; obejmuje ona luźne para-

frazy nazw i treści koranicznych, nie będące ani bezpośrednim, ani dosłownym przekładem oryginału; nie są one uchwytnie inaczej, jak tylko przez porównanie z arabskim oryginałem. Podobnie, jak dopiski **objaśniające**, dodatki **interpretacyjne** mogą być sygnalizowane wyróżnikiem formalnym *to jest* lub podobnym, ale nie jest to regułą. W tefsirach Tlp. takich właśnie pozakoranicznych wtretów jest niemało; oto jeden z nich, obecny we fragmencie: „postregajce časi na nemaže odložone i nemaz srednij **to jest ak'indi** tix časov stavajce služce bogu bojažlive ščire [...]” (sura II, ajat 238 lub 239). W arabskim oryginale nie zostało wyjaśnione, jaką to modlitwę nazwano *nemazem średnim*; w polskich przekładach tłumaczy się ją bądź jako *średnia* (KB), bądź jako *środkowa* (KRA), bądź jako *modlitwa w południe* (KF oraz KTB). Wielu współczesnych komentatorów uważa, że chodzi tu o modlitwę *popołudniową*, ale dopuszcza się również możliwość, iż w Koranie jest mowa o modlitwie *południowej*. Tymczasem translator (lub późniejszy kopista) *tefsirów* (TW oraz TMW) żadnych wątpliwości nie miał i rozstrzygnął jednoznacznie w formie pozakoranicznego wtrącenia interpretującego, zapewne w oparciu o dostępny mu wówczas komentarz, że „namaz średnij **to jest ak'indi**”, czyli jednoznacznie zinterpretował ją jako modlitwę *popołudniową*, a pozakoraniczny dodatek interpretacyjny został zasygnalizowany charakterystycznym wykładnikiem formalnym: *to jest*.

Swoistym pozakoranicznym „dopiskiem” interpretacyjnym jest także jednoznaczna wykładnia obecnych w oryginale liter, których nie wyjaśnia i nie rozwiązuje oryginalny Koran arabski, czynią to natomiast – na różny zresztą sposób – liczni komentatorzy.

W Koranie arabskim, a także w różnych wariantach przekładowych Księgi, tekst dwudziestu dziewięciu sur rozpoczynają tajemnicze litery: أ ل م, czyli A.L.M. lub Alif. Lam. Mim. Nad znaczeniem tych liter aż do czasów współczesnych „biedzą się całe zastępy uczonych. Uważa się między innymi, że stanowią one tajemny szyfr między Bogiem a Mahometem”.⁷ Współcześni egzegeci Koranu najczęściej wyjaśniają ich znaczenie jako „Jam jest Allah, Wszechwiedzący” (KRA:12) lub przypisują im *sens mistyczny* oraz prawdy, których nie można ogarnąć ludzkim umysłem (por. KB:843). W innym przekładzie (KTB:4) uznano po prostu, że ich „znaczenie i ważność są tajemnicą”.

W tym kontekście niezwykle interesująco przedstawiają się rękopisy *tefsirów* Tatarów litewsko-polskich, w których litery te – choć stanowią przecież integralną część oryginalnego Koranu – w ogóle nie występują, a raczej występują w formie już rozwiniętej, jednoznacznie zinterpretowanej, zostały one bowiem zastąpione słowną wykładnią (czyli właśnie: interpretacją) ich znaczenia – i to dokładnie taką

⁷ Machut-Mendecka E. Świat tradycji arabskiej. Warszawa, 2005, s. 36.

samą, jaką proponują całkiem współczesne źródła i opracowania islamistyczne. Dlatego pierwsze słowa wielu sur w *tefsirach* Tatarów WKL brzmią: „jam būg vedomij vřitko [...]” (we współczesnym zapisie ortograficznym: „jam Bóg wiedomij wszystko [...]). Ten właśnie fragment jest pełnym odpowiednikiem znaczenia tajemniczych liter podawanym w wielu opracowaniach; ich wyjaśnienie zawarte np. w odpowiednim przypisie KRA, brzmi: „Jam jest Allah Wszechwiedzący”. Właśnie współczesna forma *wszechwiedzący* jest ekwiwalentem formalnym i semantycznym archaicznej, staropolskiej frazy *vedomij vřitko*. Imiesłów bierny czasu teraźniejszego: *wiadomy* (*wiedomy*) jest XVI-wiecznym archaizmem zarówno w języku polskim, jak i w białoruskim. Ponieważ imiesłów ten w tekstach Tlp stwierdzono tylko od leksemu *wiedzieć* i tylko w odniesieniu do Boga, dlatego uznać go można za archaiczny zwrot skostniały, wyrażający atrybut Boga⁸.

W nowszych polskich przekładach Koranu litery te występują nie jako grafemy (tzn. nie jako łacińskie litery A, L, M, z arab. oryginału م ل ا), lecz pod właściwymi sobie nazwami arabskimi: Alif. Lam. Mim. [KB, KRA]. Co więcej – litery te otrzymują własną porządkową numerację, stając się 1. (pierwszym) ajatem i przesuwając kolejne wersety o jedną pozycję w porządku numerycznym ajatów tworzących konkretną surę; takie rozwiązanie przyjął autor przekładu KB.

Czasami litery te występują w innym układzie, np. w surze X są to Alif. Lam. Ra., a w surze VII Alif. Lam. Mim. Sad. W tekstowej części słowiańskiej *tefsiry* konsekwentnie nie powtarzają tych liter, nawiązują jednak luźno do arabskiej wersji oryginalnej i wyjaśniają w formie omówienia, że „v tix čtirez literex zavera še calij kur’ań kšenga zeslana tobe [...]” (TW, TMW). Jest to klasyczna parafraza, czyli omówienie faktu z arabskiego oryginału, który przecież odpowiednio w wersach poziomych towarzyszył słowiańskiemu przekładowi. Dzięki temu powstał zapis niemający odpowiednika w oryginale, a więc będący faktycznie wtrąceniem pozakoranicznym, interpretującym odpowiedni fragment oryginalnej Księgi. Podobnej interpretacji wplecionej w tekst przekładu nie ma w żadnej innej polskiej wersji przekładowej; wszystkie zachowują – zgodnie z oryginałem – tajemnicze litery, co najwyżej proponując ich interpretację w odpowiednich przypisach.

2.2. Dopiski objaśniające – jest ich bardzo wiele, wplatane są bądź bezpośrednio w tekst przekładowy (wtedy zwykle zapowiada je sygnał formalny: *to jest...*), bądź umieszcza się je na marginesach. Są bardzo ciekawe od strony merytorycznej. Oto kilka przykładów: na marginesie strony 184. TW znajduje się tekst: „jeśli renkon pravun to nogu levun jeśli renke levun to noge pravun”. Dopisek odnosi

⁸ Łapicz C. *Kitab Tatarów litewsko-polskich* (Paleografia. Grafia. Język). UMK. Toruń, 1986, s. 209–210.

się do tego fragmentu Koranu (sura V, ajat 35), w którym jest mowa o sposobach karania „nieprzyjaciół i przeciwników Boga”: „tedi žebi ix zabijali ābo vešali ābo ūcinali rence īx i nogi īx na pracivuk”; marginesowy dopisek jest właśnie objaśnieniem wyrażenia *na pracivuk*, czyli ‘na przeciwko, na przemian’.

W innym miejscu rękopisu, na prawym marginesie strony 529., dopisek jest charakterystycznym komentarzem objaśniającym treść 69. ajatu sury XVI: „tak też z ōvucov fig funik’i [błędnie zam. *finik’i*; por. ros. финик ‘daktyl’] vinograd i rožink’i činece i robice s tego napoj i s požitk’em vam dobrim”. Fragment ten w marginesowym dopisku skomentowano następująco: „požitk’i bože nam z ‘ovu-cov vino slodk’e ne skvašnale [...] i usušone jagodi rižka [...] āle kvašne vino xeram”. Podobnie w dopisku na marginesie s. 232. skonkretyzowano fragment sury XXXIX: „i spušil dla vas od bidlont ūšimi [chyba zamiast: ūšmi, czyli ‘ośmiu’] parami” w następujący sposób: „dvuje ovec dvuje koz dvuje rogatego bidla dvuje ž verblondov”. Odpowiedni fragment w KTB (sura XXXIX, ajat 8.) brzmi: „On dał wam cztery pary różnych gatunków trzód”. Dopisek na marginesie rękopisu *tefsiru* Tatarów litewsko-polskich konkretyzuje właśnie te cztery pary zwierząt, które nie zostały bezpośrednio nazwane w tekście Koranu: para owiec, para kóz, para bydła rogatego (wg KRA chodzi tu o bawoły, a wg KB – o krowy) oraz para wielbłądów. Taka konkretyzacja zapisu koranicznego jest rezultatem interpretacji egzegetów muzułmańskich, które musiały być znane autorowi dopisku umieszczonego na marginesie zasadniczego tekstu koranicznego.

Z kolei inny dopisek na marginesie odnosi się do wymienionego w tekście zasadniczym *fiereja* (ducha): „gifrit starši is ferejev”; w dopisku wyjaśniono, „że gifrit bil smok čvurnogij is kridlami”⁹.

Nie ma wątpliwości, że w tych pozakoranicznych warstwach treściowych, obecnych w słowiańskim przekładzie Księgi, które *de facto* są dopełnieniami, wyjaśnieniami oraz interpretacjami Koranu, należy się spodziewać silnych wpływów islamskich komentarzy koranicznych, czyli oryginalnych, islamskich *tefsirów*¹⁰. Znaczyłoby to, że tłumacz (lub tłumacze) polskich *tefsirów* znał nie tylko język oryginalnego Koranu (czyli arabski), ale był też zorientowany i odczytany w islamistycznej literaturze komentarzowej. Muzułmańska literatura komentarzowa mogła istnieć niekoniecznie w języku arabskim; w kręgu kulturowo-językowym, z którego w większości pochodzili nasi Tatarzy, z pewnością istniała również w

⁹ Sura XXVI, 360 strona rękopisu TW.

¹⁰ Potwierdził to szwajcarski badacz *tefsiru*, który zauważył, że “на основании интерпретирующих дополнений и парафраз, делается ясным, что в подстрочные переводы Корана вошли понятия и представления исламских толкований Корана” (*Сутер П. Литовско-татарские тefsиры как объект интерференциального исследования // Кірčiакų тiуркų orientas Lietuvoje. Istorija ir tyrimų perspektyva. Vilnius, 1994, p. 148*).

innych językach popularnych w świecie islamu, zwłaszcza w turekiskich (tureckim i perskim). Można więc zaryzykować tezę, iż to właśnie znajomość – poza arabskim – języka tureckiego oraz znajomość istniejącej w tym języku bogatej koranicznej literatury komentarzowej decydowała o kompetencjach tłumacza i niewątpliwie była mu pomocna w pracy nad słowiańskim przekładem Księgi, a może nawet przesądziła o formie i treści *tefsiru* sporządzonego przez Tatarów WKL. Teza ta jest uprawniona choćby dlatego, że w posiadaniu muzułmanów WKL były *tefsiry* z interlinearnym przekładem Koranu na język turecki. Jestem przekonany, że poznanie relacji między *tefsirami* tureckimi i słowiańskimi wyświetliłoby również wiele zagadek z zakresu piśmiennictwa religijnego muzułmanów litewsko-polskich. Być może znalazłoby się tu np. wyjaśnienie źródłowe interpretacji liter Alif. Lam. Mim. jako „jam Bóg wiadomyj wszystko“, za taką wykładnią stoją bowiem autorytety pierwszych komentatorów Koranu, Ibn ‘Abbāsa oraz Ibn Mas‘ūda.

Na tym etapie badań nie można orzec jednoznacznie, czy tak szerokie kompetencje językowe i merytoryczne należy przypisać już pierwszemu tłumaczowi Koranu na język słowiański, czy też dopiero późniejszym kopistom przekładu. Jednak, jak się wydaje, są wszelkie podstawy do tego, aby znane dzisiaj rękopiśmienne egzemplarze *tefsirów* można było sprowadzić do jednego, wyjściowego, przekładu bazowego, tzw. protografu, którym musiał być zaginiony przekład polski. I nie chodzi tu o bezpośrednie odniesienia wszystkich późniejszych kopii do jednej i tej samej podstawy źródłowej; niewątpliwie istniał przecież łańcuch odpisów zróżnicowanych w czasie (tzn. mających różną chronologię) i w przestrzeni (tzn. sporządzanych w różnych miejscach, a raczej – miejscowościach WKL), jednak odpisy te w planie treści różnią się bardzo niewiele, natomiast nieco więcej jest różnic w planie formy. Można z dużym prawdopodobieństwem twierdzić, że kolejni kopiści wystrzegali się ingerowania w treściową zawartość kopiowanej Księgi. Świadome lub nieświadome autorskie (a więc subiektywne) modyfikacje kolejnych kopii mogły w większym stopniu dotyczyć strony formalnej *tefsirów*, czyli ich warstwy zewnątrztekstowej, zwłaszcza **porządkującej** oraz **uzupełniającej**, ale i one nie sięgały chyba zbyt głęboko.

Na zakończenie warto zadać pytanie o chronologię dopisków, zwłaszcza w odniesieniu do czasu powstania głównego tekstu przekładowego. Można sądzić, że dopiski porządkujące (np. paginacja) i – być może – niektóre z uzupełniających (np. teksty modlitw) powstawały równocześnie z konkretną kopią lub później, jako efekt pracy czytelników lub – przynajmniej w kilku znanych mi wypadkach – późniejszych badaczy. Oczywiście jest też, że dopiski wewnątrztekstowe, wplecione w tekst zasadniczy, musiały powstać równocześnie z kopią; możliwe jednak, że przynajmniej część z nich jest odwzorowaniem wcześniejszego egzemplarza,

który stanowił podstawę konkretnej kopii. Być może zresztą takie rozumowanie można byłoby przesuwac w czasie aż do protografu, czyli do oryginału przekładu. Znaczyłoby to, że wtrącenia, glosy, dopiski, komentarze etc. przynajmniej w jakimś stopniu wyrażały i odzwierciedlały rozterki translacyjne bezpośredniego tłumacza, i że to właśnie już ten anonimowy tłumacz był autorem przynajmniej części dopisków, uzupełnień i glos pozakoranicznych. Wniosek taki można wysnuć choćby na tej podstawie, iż wiele wtrąceń w tekst przekładu jest obecnych w trzech bliżej mi znanych, zróżnicowanych w czasie, kopiach *tefsiru*, które wcale nie są sąsiednimi ogniwami w łańcuchu kopii. Najlepszym wskaźnikiem czasu powstania dopisków jest ich strona formalno-językowa. Wiele dopisków sprawia wrażenie czasowo zbieżnych z tekstem zasadniczym. Wskazuje na to charakter pisma, rodzaj grafii i ortografii identyczny jak w tekście głównym, ich powtarzalność w różnych, nawet odległych czasowo, kopiach, a także liczne archaizmy (leksykalne i semantyczne oraz fonetyczne i morfologiczne).

Jeśli idzie natomiast o liczbę różnego rodzaju *glos* obecnych w rękopiśmiennych *tefsirach* muzułmanów WKL trzeba stwierdzić, że bez żmudnych studiów porównawczych nie można zidentyfikować i policzyć wszystkich wtrąceń śródtekstowych. Łatwiej natomiast można ustalić liczbę dopisków na marginesach; otóż ich przybliżona liczba w TW znacznie przekracza dwieście, zaś ich objętość waha się od zaledwie jednego wyrazu, poprzez kilkuwyrazowe lub kilkudzaniowe, aż do dopisków całostronicowych, jak np. pozakoraniczny tekst komentarzowy luźno nawiązujący do starotestamentowego podania z Ksiąg Królewskich (Pierwszych), tzw. Samuelowych, o walce Dawida z Goliatem (I Sm XVII), albo biblijne podanie o proroku Danielu, wtrąconym do jaskini lwów, które nie uczyniły mu krzywdy (ST, Księga Daniela, VI). Większość dopisków jest obecna w różnych kopiach *tefsirów*, co pozwala twierdzić, że kopiowano nie tylko tekst Koranu, ale także pozakoraniczne glosy, dopiski i komentarze.

WYKAZ ŹRÓDEŁ I SKRÓTÓW:

KF – Koran (brak innych danych na karcie tytułowej. W literaturze przedmiotu przekład ten jest nazywany *przekładem filomackim*; powstał około roku 1828; zachowało się tylko 11 pierwszych sur przekładu wydrukowanych prawdopodobnie ok. 1848 r. w drukarni Bernarda Potockiego w Poznaniu).

KTb – Koran (Al-Koran) Z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego. Warszawa, 1858.

KB – Koran. 1986. Z arabskiego przełożył i komentarzem opatrzył Józef Bielawski. Warszawa, 1986.

KRA – Święty Koran. Tekst arabski i tłumaczenie polskie. Wydany pod patronatem Hazrat Mirza Tahir Ahmad, Islam International Publications LTD. Islamabad, 1990.

TW – Tefsir Buciutki z 1788 r. ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie.

TMW – Tefsir Józefowa z 1890 r. ze zbiorów Muzeum Narodowego w Wilnie.

TL – Tefsir Londyński z 1725 r. ze zbiorów British Museum w Londynie.

Tefsir – ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu w Petersburgu.

Tefsir – parafii muzułmańskiej w Słonimiu (na podst.: *Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej* // *Rocznik Tatarski*. 1938. T. III.

KMilk. – Kitab Milkamanowicza z 1772 r.